

FUAT SEZGİN

FRANKFURT ÜNİVERSİTESİ
ARAP-İSLÂM BİLİMLERİ TARİHİ ENSTİTÜSÜ'NÜN
30. KURULUŞ YILDÖNÜMÜ ÖZEL YAYINI

1984 YILINDAN 2011 YILINA KADAR
ARAP-İSLÂM BİLİMLERİ TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYINLARINA YAZILAN AVRUPA
DİLLERİNDEKİ ÖNSÖZLER

ARAP-İSLÂM BİLİMLERİ TARİHİ ENSTİTÜSÜ
Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi
Frankfurt

Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü
D - 6000 Frankfurt 1 - Beethovenstrasse 32

Federal Almanya Cumhuriyeti
Tel: (069) 7560090
Telefax: (069) 75600912

ENSTİTÜ'NÜN KURULUŞU VE HEDEFLERİ HAKKINDA

Bilim tarihi araştırmaları, özellikle de farklı toplumların tarihleri bahis konusu olduğunda nispeten yeni bir disiplindir. Bu disiplinin zayıf noktası, kısmen anlaşılabilir eksiklikleriyle değil, daha ziyade, özellikle ilk dönemlerinde bilme iştiyacı ve anlama arzusunun belirleyici olmaması ve konuya “hissiyatın derinliklerinden” gelen, farklı, bazen de tabiri caizse muğlak sâiklerle yaklaşıması ile ilgilidir. Goethe'nin “dünya tarihinin zaman zaman yeniden yazılması lazım” şeklindeki düşüncesi, bugün bilim tarihi açısından da geçerliliğini sürdürmektedir.

İslâm-Arap kültür çevresinin bilim mirası çok fazla ihmal edilmiş ve çoğunlukla peşin hükümlerle değerlendirilmiştir. İslâm araştırmacıları ve Arabistlerin, İslam bilimlerinin başarılarına ilişkin özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya koydukları - hâlihazırda dağınık vaziyette olduğu itiraf edilmesi gereken - tablo, dünya bilim tarihi yazımında hak ettiği yeri halen bulmamıştır. Tecrübelerimize göre bu bilgilerin popüler yayınlar ve okul kitapları vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırılması biraz daha vakit alacaktır.

Müslümanların dünya tarih sahnesine ilk adımlarını attıkları m.s. 7. yüzyılda dahi, hâkimiyetleri altına giren ülkelerdeki kültürlerin mensuplarından bilgi ve malumatlar iktibas ettikleri dile getirildiğinde kimi zaman insanların hayrete düştükleri görülebiliyor. İslâm âlimlerinin ve kültür taşıyıcılarının özel ilişki ve gayretlerinden sonra Yunanca, Süryanice, orta Farsça ve Sanskritçe olan eserlerin Arapçaya tercümesi süreci başlamıştır. Yabancı fikirlerin ve bilgilerin hiç bir dini önyargı olmaksızın aktarılması dikkate şayandır.

Yaklaşık iki yüz sene sonra, aktarma ve özümseme dönemi bitip yavaş yavaş üretme dönemine geçiş yapılmıştır. Bu süreçte İslâm âlimleri, aynı devlet çatısı altında beraber oldukları ama başka dinlere mensup Hıristiyan, Yahudi veya agnostiklerin haleflerinden olan meslektaşları ile birlikte kendilerinden öncekileri de geride bırakarak çok ciddi mesafeler

kat etmişlerdir. Burada müşahhas misaller verme imkânı yoktur, fakat şu tespit yapılmak zorundadır ki Müslüman ilim adamları, eskilerden kalma ne kadar ilim dalı varsa hepsinde daha yüksek bilgi ve kavrayış seviyesine ulaşmışlardır.

Bunun yanı sıra disiplinler arası yeni bölümler kurarak bilimi yeniden tanımlamışlar, farklı disiplinlerde yeni sınıflandırmalar yapmışlar, bilimsel terminolojiyi geliştirmiş ve sosyoloji, tarih felsefesi, söz bilimi gibi daha birçok yeni bilim dallarının temellerini kurmuşlardır. Buna ilaveten kendilerine sistematik ve uygulamalı çalışma için gerekli olan deney ve aynı zamanda teori ile pratik arasında denge olması prensibini borçluyuz. Bu gelişme, 15. yüzyıldan itibaren durgunluğa dönüşmeye başlamıştır.

Bilimde geçerli olan “Rönesans, Eski Çağ’ın yeniden doğuşudur” görüşünün aksine Batı, bu bilimleri geliştirmeyi devam etmiştir ki bütün bu bilimler Eski Çağ’daki genetik saflıklarını uzun zaman önce kaybetmişlerdir. Bunların iktibası ise, İspanya ve Sicilya’da olduğu gibi, özel ilişkiler üzerinden yürümüştür. Daha fazlası ise 9. yüzyılda Bizans topraklarında Arapça eserlerin Yunancaya, sonraki dönemlerde Sicilya’da veya 10. yüzyılda İspanya’da olduğu gibi, Lâtinceye çevrilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu iktibas ve asimilasyon dönemi 15. yüzyılın sonlarına kadar devam edegelmiştir ki bu süreçte birçok Arapça eser yorumlanarak, derlenerek, taklit edilerek ve hatta intihal yoluyla yayınlanmıştır. Tabiri caizse bu iktibas, ardı ardına gelen birkaç dalga şeklinde olmuştur; bunlar kısmen boşa çıkmış ve Bizans’taki çalışmalar kadar meyve vermemiştir ki bu çalışmalar, İspanya ve Sicilya’nın bir kısmından İngiltere’ye ve hatta Krakov şehrine kadar uzanmıştır. Bununla birlikte 14. yüzyıldan itibaren karşıt akım olarak anti-Arabizm, yani Arap karşıtlığı başlamış ve netice olarak 16. yüzyılın ikinci yarısında İslâm-Arap âlimlerinin -deyim yerinde ise- “unutulmasına” sebep olmuştur.

Şarkiyatçılığın alt bölümü olarak Arabistik veya İslâm Bilimleri, yani Arapça yazılmış bilimlerin araştırılması 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bu konuda öncülük yapan Jacob Reiske’nin “İslâm Dünyası”nı -bir meslektaşımızın ifade ettiği gibi-, cihanşümül tarihin tam ortasına yerleştirmeyi denemesi takdire şayandır.

Arabistik, Klasisizm ve daha çok Romantizm olarak bildiğimiz dönemlerde, felsefeciler, tabiat felsefecileri ve şairler tarafından destek görmüştür. Bu meyanda, aslında kendisi için yabancı olan İslâm’ın düşünce dünyasını ve iki kültüre mensup insanların ortak noktalarını ne kadar güzel kavrayabildiğini birçok fırsatta dile getirip gösteren Goethe aklıma gelir.

Jacob Reiske’den bu yana aralarında birçok Alman’ın da bulunduğu çok sayıda Arabist, Arapça kaynakları araştırmak ve yayınlamak suretiyle

İslâm kültürüne mensup bilim adamlarının kazanımlarını tanıtmaya çalışmışlardır. En önemli başarılarından biri ise günümüzdeki Müslümanların dikkatini kendi zengin bilimsel miraslarına yönlendirmeleri ve daha ileri seviyede araştırmalara önyak olmalarıdır. Bu bilim adamları arasında en etkili ve önemlisi ise benim müteveffa hocam Hellmut Ritter'dir. Kendisi uzun yıllar Frankfurt Üniversitesi'nde görev yapmıştır.

Şimdi, bu şehirde ve bahsettiğim üniversiteye bağlı olarak Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü kuruldu. Enstitümüzün gaye ve hedefleri şunlardır:

1. Bilim adamlarının bir kısmı tarafından Arap-İslâm bilimleri tarihinin araştırılması ve Arap-İslâm bilim adamlarının bilim tarihindeki yerini anlatan eserlerin neşredilmesi, mesela Arapça orijinal metinlerin yeniden yayınlanması ve Avrupa dillerine tercüme edilmesi ile bilimsel bir derginin yayınlanması.

2. Arap İslâm bilimleri tarihinin öğretilmesi için öğretmen ve araştırmacıların yetiştirilmesi. Bu hedefe kolay ulaşmak için üstün kabiliyetli öğrencilere burs verilecektir.

3. Bir merkezi kütüphanenin ve Arapça yazmalarından oluşan mikrofilm arşivinin kurulması.

4. Profesör, araştırmacı ve kütüphanecilerin enstitümüzde araştırma yapmaları, seminer ve ilmi müzakerelere katılmaları için davet edilmeleri.

5. En azından bilim tarihi dalında Batı'daki meslektaşlarımızın elde ettikleri araştırma neticelerinin Arap-İslâm ülkelerindeki meslektaş ve öğrencilere zamanında ulaştırılması.

Frankfurt Üniversitesi bu tür bir proje için gereken maddi desteği sağlayamadığından dolayı bunun için kurulacak olan bir vakfın finansmanı üstlenmesi sağlanacaktır. Münasip bir binanın yanı sıra en az 30 milyon Alman Markına ihtiyaç vardır. Bununla enstitümüze gelirleriyle birlikte senelik 2,5 milyon marklık bütçe sağlanabilecektir.

Bu projenin gerçekleştirilmesi amacıyla Kuveyt Devleti münasip bir binanın satın alınıp genişletilebilmesi için 6,5 milyon tahsis etmiştir.

Şu ana kadar 14 Arap ülkesi, birkaç kurum ve Müslüman ülkelerden dost ve destekçilerimizin yardımıyla planlanan sermayenin üçte ikisi tamamlanmıştır.

Bu projeye, bana ve eşime ait olan 16000 ciltten müteşekkil özel kütüphanemiz ilave edilecektir. Ayrıca dört farklı kıtaya dağılmış 4000 adet kısmen tasnif edilmemiş Arapça yazmalarının mikrofilmleri de vakfa hibe edilecektir.

Vakfı kuran ülkeler ve kurumların, davet edilen temsilcileriyle vakıf tüzüğü'nün taslağı hakkında 10 Şubat 1981 tarihinde Kronberg şehrinde istişare toplantısı yapılmıştır. Tüzüğümüze istinaden Frankfurt Üniversitesi'nin organizasyon ve araştırmadan sorumlu daimi komisyonu 3 ve 4 Haziran 1981 tarihinde enstitümüzün üniversite bünyesi içinde kurulmasına onay vermiştir. Akabinde, idari bölge başkanı tarafından verilen izin neticesinde tüzüğümüz yürürlüğe girmiştir.

18 Mayıs 1982 tarihinde vakıf konseyinin kurucu toplantısı esnasında enstitümüzün açılışı yapılmıştır. Bu toplantıda Kuveyt'in kabineden sorumlu bakanı Ekselansları Abdülaziz Hüseyin, vakıf konseyi başkanı olarak seçilmiştir.

Şüphesiz hedeflerin gerçekleşmesi, enstitümüzün müstakbel çalışanlarına bağlı olacaktır. Öğretim ise ağırlıklı olarak üniversitenin kendi işleyişi ile seçilmiş vakıf profesörlerinin elinde olacaktır. Yeni kurulmuş enstitümüz tarafından hâlihazırda kendi dil laboratuvarımızda Arapça dersleri verilmektedir. Üniversite öğrencileri ve meslek sahiplerinin buna gösterdikleri ilgi gayet cesaret verici ve bizi imkânlarımızı genişletmeye zorlamaktadır. Üniversitede Arap-İslâm bilimleri hakkında yapılan yegâne dersler, benim fen bilimleri enstitüsünün üyesi olarak verdiğim derslerdir.

Yeni kurulmuş enstitünün çalışmaları ile üniversitenin uluslararası alanda itibarına katkı sağlayacak niteliklere sahip olduğundan eminim. Üniversitenin farklı bölümlerinin bizimle işbirliğine hazır olmaları bu konuda belirleyici olacaktır.

Frankfurt, 24. 10. 1982
Fuat Sezgin

ARAP LİTERATÜRÜ TARİHİ

CİLT XIII

İSLÂM'DA MATEMATİKSEL COĞRAFYA, KARTOGRAFİ
VE BATI'DAKİ DEVAMI

YAZAR

FUAT SEZGİN

2007

Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü
Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi
Frankfurt

ÖNSÖZ

Geschichte des arabischen Schrifttums'un (Arap Literatürü Tarihi) matematiksel coğrafya ile ilgili cildinin yazarlar bölümünün metni yaklaşık on beş sene önce yazılmıştır. Metnin üzerinde çalışmalar yaparken bu bilim dalının İslâmiyet'teki gelişim tarihi ve Batı dünyasına etkileri ile ilgili oluşan fikirler, *GAS*'nin elinizdeki cildinin girişinde ve 2000 yılında yayınlanan X. ve XI. ciltlerinde ayrıntıları ile açıklanmıştır. Ardından bu ciltlerin ikisi de 2005 ve 2007 yıllarında İngilizce tercümeleri ile daha geniş bir okur kitlesine ulaştırılmıştır.

Bu cildin okuru yine hayli uzunca bir giriş bulacaktır. X., XI. ve XII. ciltlerin (haritalı ciltler) yayınlanmasından sonraki yedi yıl içinde matematiksel coğrafya ile ilgili problemler beni epey meşgul etti. Sonradan elde edilen bu bilgilerden okurları mahrum bırakmamak gerekiyordu. Bunlardan biri de sonradan Amerika olarak adlandırılan kıtanın, en azından doğu bölümünün en geç 15. yüzyılın başlarında Arap-İslâm dünyası denizcilerinin bildikleri ve onlar tarafından haritalarının çizilmiş olması kanaatidir. Onların bu haritaları, daha sonradan Christopher Columbus ve Portekizliler tarafından kullanılmıştır.

Geschichte des arabischen Schrifttums okuruna karşı ileriye dönük şu bilgiyi vermekle kendimi yükümlü hissediyorum: Toplam olarak yaklaşık iki cilt oluşturan ve bu ciltten sonra senelerce önce hazırlanmış olan beşerî coğrafya, şehir coğrafyası, seyahat coğrafyası ve coğrafya sözlükleri ile ilgili olan bölümlerin üzerinde çalışmaya başlayacağım. Allah, bu hedefe ulaşmamda yardımcı olsun.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde verdikleri destekten dolayı Dr. Eckhard Neubauer Bey'e, Dr. Gesine Yıldız Hanım'a, Farid Benfeghoul Bey'e ve Daniel Franke Bey'e şükranlarımı ifade etmeyi bir görev sayıyorum. Onların yardımı olmadan bu cilt şimdiki şeklini alamazdı.

Burada daha önceki vesilelerde de olduğu gibi bu cildin gerçekleşmesindeki desteğinden ve katkılarından dolayı eşime çok teşekkür ediyorum.

Frankfurt, 20 Ağustos 2007
Fuat Sezgin

ARAP LİTERATÜRÜ TARİHİ

CİLT XIV

BEŞERİ COĞRAFYA
BÖLÜM 1

DÜNYA VE ÜLKE COĞRAFYASI - ŞEHİR VE
BÖLGE COĞRAFYASI
FUAT SEZGİN

2010

Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü
Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi
Frankfurt

ÖNSÖZ

1984 yılında, bundan 26 yıl önce, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (*Arap Literatürü Tarihi*) serisinin dilbilgisi üzerine olan dokuzuncu cildinin yayınlanmasının ardından, serinin coğrafya için planlanan kısmının ön hazırlıklarına başlamıştım. Şarkiyatçıların bu bilim dalı üzerinde iki yüz yıldan fazla zamandır süren çalışmaları, Arap-İslâm tabiat bilimlerinin diğer alanlarından çok daha ileri olduğu için, bu bölümün hazırlanmasının özellikle kolay olacağını ümit ediyordum.

Esasen bu bilim dalına ait Arapça kitapların Lâtinceye çevrilme süreci, diğer alanların birçoğunda olduğu gibi 10. yüzyılda değil, yaklaşık altı yüzyıl daha geç başlamıştır. Ancak İslâm kültür çevresinin ürettiği coğrafya kitaplarında yer alan bilgilere yönelik sürekli artan ilgi, 19. yüzyıla kadar canlılığını sürdürmüştür. Şarkiyatçıları bu kitaplara yönelten şey yalnızca öğrenme hırsı değil, bilhassa Avrupa’da hâkim olan faydacılık ruhuymdu. Zamanla daha net anlaşıldı ki, Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar, Asya, Afrika ve hatta Avrupa’nın Akdeniz bölgesinin coğrafyası ile ilgili hiç beklenmedik şekilde geniş muhtevalı bilgiler veriyordu. Bu durumda coğrafya tarihçisi Johann Gottfried Lüdde’nin¹ 1841 yılında, Yunanlılar ve Romalılarda bir coğrafya tarihinden henüz bahsedilemeyeceği kanaatine varmış olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte, “Mesela: Orta Çağ halklarının en parlak döneminde Araplar” gibi bir tarih alanında durum değişmektedir.

Şarkiyatçıların 19. yüzyılın ilk yarısında İslâm coğrafyası üzerinde yaptıkları çalışmalar öylesine ilerlemiştir ki, biyografik ve bibliyografik muhtevalı genel giriş niteliğindeki ilk eserler bu uğraşlar sonucu gün yüzüne çıkabilmiştir. Dur durak bilmeyen Avusturyalı Şarkiyatçı Joseph von Hammer, *Übersicht der Quellen arabischer, persischer und türkischer*

1 Yayınlandığı yer: *Die Geschichte der Erdkunde. Eine Abhandlung über ihr Wesen und ihre Literatur...* [Coğrafya Tarihi. Coğrafyanın Esası ve Literatürü Üzerine Bir İnceleme]. Berlin 1841, s. 25.

*Geographie*² [Arap, İnan ve Türk Coğrafyası Kaynaklarına Genel Bakış] başlığı altında 1825 yılında biyo-bibliyografik bir eser yayınlamıştır. Yazdığı önemli metinler ve yaptığı bilimsel çalışmalarla Arap-İslâm coğrafyasının tanınmasına önemli katkılarda bulunan Göttingenli bilim adamı Ferdinand Wüstenfeld, Hammer'ın ardından 1842 yılında, o zamanın şartları doğrultusunda 126 coğrafyacığı tanıttığı *Die Literatur der Erdbeschreibung bei den Arabern*³ [Araplarda Coğrafya Literatürü] isimli eserini yayınlamıştır.

Arap-İslâm coğrafyası alanında artarak devam eden şarkiyat araştırmaları, 1848 yılında Joseph-Toussaint Reinaud'ın (1795-1867), *Introduction gnrale à la gographie des Orientaux* adlı eserinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu kitap, Eb'l-Fidā İsmā'īl b. 'Alī el-Ḥamevī'nin (l. 672/1273, Bkz. GAS XI, 75-81) *Taḳvīm'l-bldān* adlı eserinin Reinaud tarafından yapılan Fransızca çevirisine geniş kapsamlı bir giriş niteliğindedir. Avrupa'ya 16. yüzyılda ulaşan kitabın Arap-İslâm dünyasının en bilinen, hatta en önemli coğrafya eseri niteliğinde olduğunu da kimse pek söyleyemez. Kitapta bahsi geçen coğrafyacıların sayısından ziyade, dönemin şartlarına kıyasla oldukça başarılı yöntemler kullanılması, esere Arap-İslâm coğrafya tarihi yazımında Avrupa'nın ilk denemesi olma özelliğini kazandırmıştır. Reinaud, ilk olarak coğrafya tarihi açısından önemli gelişmelere dikkat çekmiştir. Buna göre Arap astronomlar ve coğrafyacılar, en geç m.s. 11. yüzyılda ölçümler yaparak Dünyanın batı bölümünün uzunluğunu büyük oranda düzeltmişler ve asıl başlangıç meridyenini 17° 30' batıya doğru, Atlantik'in içine konumlandırmışlardır. Son olarak Eb'l-Ḥasan el-Merrākuřī, 13. yüzyılda Akdeniz meridyen kuşağının uzunluğunu 44°'ye indirgemiş ve sadece 2°'lik bir ölçüm hatasıyla, kendi tahminlerinin en doğrusuna ulaşmıştır. Bu gerçeğin bilinmesi, portolan haritaların oluşumu ile ilgili 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp günümüze kadar süregelen, sonunda da çözülemez bir muamma olarak açıklanan tartışmaları gereksiz kılabilirdi. Joachim Lelewel'in⁴ 1852 yılında Arap-İslâm kültür çevresinin matematiksel coğrafya açısından altını çizdiği bu başarıların, Vivien de Saint Martin⁵ tarafından 1875 yılında yeniden ifade edilmesi ve coğrafya

2 Hertha, *Zeitschrift für Erd-, Völker- und Staatenkunde* (Stuttgart/Tübingen) 3/1825/46-93 (Tıpkıbasım: *Islamic Geography* Cilt. 313, s. 32-79).

3 Yayın yeri: *Zeitschrift für vergleichende Erdkunde* [Karşılaştırmalı Coğrafya Dergisi] (Magdeburg) 1/1842/24-67 (Tıpkıbasım yeri: *Islamic Geography* [İslâm Coğrafyası] Cilt. 28, s. 87-130).

4 *Geographie du moyen ge*, c. 1, Brüksel 1852, s. 78 vd.

5 *Histoire de la gographie et des dcouvertes gographiques depuis les temps les plus reculs jusqu' nos jours*, Paris 1875, s. 254 vd.

tarihçisi Oscar Peschel⁶ tarafından, Arap-İslâm coğrafya tarihinin şarkiyatçılarca açıklanmış diğer hizmetlerine uygun olarak değerlendirilmesi, ama bu bilgilerin daha sonra neredeyse hiç dikkate alınmamış olması, bilim tarihinin tuhafliklarından biridir.

Özellikle coğrafya başta olmak üzere, birçok bilim dalı tarihi ile ilgili şarkiyatçı çalışmalarda muazzam ilerlemeler kaydedilmesine rağmen ve Arap-İslâm kültür çevresine bu alanda sağlanan katkıların ne denli büyük olduğu zamanla daha da açıklık kazanmışken, bu katkının aksine, bilimlerin genel tarihinde ve özellikle de coğrafya tarihinin yeniden biçimlendirilmesinde, 20. yüzyılın başlarından bu yana gittikçe artan bir bilgisizlik ve kayıtsızlık baş göstermiştir.

Bu durum, coğrafyacı ve tarihçi olarak otuz yılı aşkın bir süre bu alanın tarih coğrafyasıyla uğraşan Hanno Beck tarafından 1954 yılında yapılan değerlendirmeden de anlaşılmalıdır. Beck, Peschel'in 1877 yılında yayınlanan *Geschichte der Erdkunde* [Coğrafya Tarihi] adlı eseri hakkında şunları söyler: “*Peschel -kendinden önce ve sonra gelen birçokları gibi- hiç var olmamış bir bilimin tarihini yazmıştır.*”

Arap-İslâm coğrafyası üzerine yürütülen şarkiyatçı çalışmaların oldukça önemli sonuçlar verdiği 20. yüzyılın son çeyreğinde, coğrafya ve kartografi tarihini geniş çaplı ele alma hedefi ile birçok kurumsal proje hayata geçirildi. Bu çerçevede ilk olarak kartografi tarihi ele alındı ve buna yönelik plan 1975 yılında Chicago’da hazırlandı. Öngörülen altı bölümden şimdikiye kadar altı cilt yayınlandı. İkinci cildin 1992 yılında yayınlanan ilk bölümü (Cilt 2, Kitap 1), Geleneksel İslâm ve Güney Asya Toplumlarında Kartografi [*Cartography in the traditional Islamic and South Asian Societies*] konusunu ele almaktadır. Bu sırada hayatlarını kaybeden, ilk iki bölümün yayıncısı J. B. Harley ve David Woodward, kendi vardıkları kanaati ve sonraki ciltlerde de varılması beklenen sonuçlarla ilgili görüşlerini şu şekilde belirtmişlerdir: “*Belki de, içinde bulunduğumuz zamanın bu tarz genel sentezler için hiç uygun olmadığı söylenebilir. Tarih, eksik kalman noktaları ve bilgilerimizdeki tutarsızlıkları mutlaka ortaya çıkaracaktır. Bununla beraber tarihin, konu ile ilgili gelecekteki gelişmeler açısından bir bütün olarak önemli rolü olabilir, olmalıdır da.*”⁷

Bu projenin oluşmasından birkaç yıl önce bazı bilim adamları, İngiltere’de birçok coğrafyacının katkısıyla “Coğrafi Düşünce Tarihi” başlıklı bir derleme yapılması kararı aldılar. Bu amaçla kurulan Coğrafi Düşünce Tarihi Komisyonu [*Commission on the History of Geographical Thought*], Uluslararası Kartografi Tarihi Konferansı’yla [*International Conference on the History*

6 *Geschichte der Erdkunde bis auf Alexander von Humboldt und Carl Ritter* [Alexander von Humboldt ve Carl Ritter’e Kadar Coğrafya Tarihi], 2. Baskı, Münih 1877, s. 137-141.

7 *The History of Cartography* [Kartografi Tarihi], c. 1, 1987, Önsöz s. XX.

of *Cartography*] birlikte 1973-1975 yılları arasında şu karara vardı: kendi bölgelerindeki “bu tür çalışmaların konusu” olabilecek coğrafyacıların listesini oluşturmaları için farklı ülkelerden millî komiteler ya da gerektiği takdirde bireyler tayin edilecekti.⁸ *Coğrafyacılar: Biyo-bibliyografik Çalışmalar* [*Geographers: Bio-bibliographical Studies*] başlığı altında hayata geçirilen projeden, 1977 yılından bu yana kırk cilt yayınlanmıştır.⁹ Şimdiye kadarki ciltler, geniş ölçüde çağdaş ve yeni dönem coğrafyacılarını ele almaktadır. Bu yayınlarda Arap-İslâm kültür çevresinden yalnızca beş âlim bulunmaktadır. Bunlar; el-Bîrûnî, el-Makdisî (el-Mukaddesî), el-Kindî, İbn Baţţûta ve Leo Africanus’tur (el-Hasan b. Muḥammad el-Vezzân). Makaleler, şarkiyatçı olmayan coğrafyacılar tarafından kaleme alınmıştır.

Almanya’da 1974 yılında, bu projeden ilhamla, kendi katkısını sağlama arzusu ortaya çıktı. Bochum Üniversitesi’nde 1978 yılında Manfred Büttner başkanlığında, Alman Araştırma Cemiyeti ve Volkswagen Vakfı tarafından desteklenen bir çalışma grubu kuruldu.¹⁰ Fakat üzerinde durulduğu gibi amacın, Tarih Bilimi Enstitüsü projelerinden farklı olması ve coğrafya tarihi üzerine yapılan çalışmaların genişletilmesi yönünde bir çalışma olması gerekiyordu. Büttner başkanlığındaki bu grubun çalışması, 1979 ve 1982 yılları arasında üç bölüm olarak yayınlanmıştır. Başlıkları şu şekildedir: 1. *Aristoteles’ten Kant’a kadar Coğrafik Düşünce Alanındaki Değişimler* [*Wandlungen im geographischen Denken von Aristoteles bis Kant*], 2. *Carl Ritter. 18. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Girenken Avrupa ve Amerika Coğrafyası* [*Carl Ritter. Zur europäisch-amerikanischen Geographie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*] ve 3. *Orta Çağ’dan Carl Ritter’e Kadar Coğrafyanın Gelişimi* [*Zur Entwicklung der Geographie vom Mittelalter bis zu Carl Ritter*]. Yazıları tek tek değerlendirmeksizin şunu söylemek isterim ki; önceki projelerde olduğu gibi bu projede de, her zaman tam güvenilir olmasa da, gelecekteki coğrafya tarihi araştırmalarında yapı taşı olarak hizmet edebilecek yararlı çalışmalarla karşı karşıyayız.

Bilimin çeşitli alanlarının tarihi ile meşgul olma şansını yakalamış bilim tarihçisi bir Arabistin 18. yüzyılda, Avrupa’da bilimlerin yeniden doğuş süreci olarak ortaya çıkmış ve süreklilik kazanmış bir Rönesans fikrinin, bilindik şekliyle devamlılık sağlayamayacağı kanaatine varmasını kabullenmek, grubun dışında kalan bir kimse için muhtemelen zor ola-

8 T.W. Freeman, *The Commission on the History of Geographical Thought* [Coğrafi Düşünce Tarihi Komisyonu], *Geographer: Biobibliographical Studies* [Coğrafyacılar: Biyo- bibliyografik Çalışmalar]’ın önsözünde, c. 1, Londra 1977, s. VIII.

9 İlk ciltlerden bazılarında yayıncı olarak T.W. Freeman, Marguerita Oughton ve Philippe Pinchemel’in isimleri geçmektedir.

10 Bkz. M. Büttner, *Wandlungen im geographischen Denken von Aristoteles bis Kant* [Aristoteles’ten Kant’a kadar Coğrafik Düşünce Alanındaki Değişimler], Paderborn, Münih, Viyana, Zürih 1979, önsöz s. 9.

caktır. Bu fikrin etkisiyle, Avrupa'da Geç Orta Çağ'dan 16. yüzyıla kadarki dönemde bilimlerin gelişmesi doğrudan doğruya Yunan bilimlerine bağlanır. Hıristiyan ve Yahudi bilim adamları da dâhil olmak üzere, Arap-İslâm kültür çevresi bilimlerinin 9. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süregelen üretken dönemi hakkında yanlış değerlendirmeler yapılır.

Şarkiyatçılar, 18. yüzyıl başından bu yana, bilhassa coğrafya bilimi alanında, Arap-İslâm kültür çevresinin ürünü olan kazanımların, tanıtılması ve anlatılması anlamında çok büyük hizmetler vermişlerdir. Bu sebeple coğrafya tarihinin yeniden canlandırılması yönündeki yukarıda sözü edilen yeni ve büyük yatırımlı projelerin hiçbirinde, Ignatij Julianovič Kračkovskij'in 1957 yılında yayınlanmış olan *Arabskaja geografičeskaja literatura* adlı muhteşem eserinden ya da 1963 yılında yapılmış olan Arapça çevirisinden yararlanılmamış olması oldukça şaşırtıcıdır. Aynı durum Andre Miquel'in 1967-1988 yıllarında yayınlanmış, yine çok değerli *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle* adlı 4 ciltlik eseri için de söz konusudur. Kračkovskij, 20 yılı aşkın bir süre yaptığı çalışmalarda yazma halinde ve basılı şekilde mevcut olan kaynak materyalleri ve şarkiyatçı eskizler üzerinde mümkün olduğunca ayrıntılı olarak çalışmaya gayret etmiştir. Coğrafyacıları yalnızca mesleki açıdan değil, Arap-İslâm literatürünün bütünü içinde, belirgin ve özel benzerlik bağlamında ele almıştır. Bu da kitabı hem yararlı hem de memnuniyet verici kılmaktadır. Kračkovskij, incelediği eserlerin muhtevasını, o zamanki bilimsel çalışmaların ve kendi araştırmalarının izin verdiği ölçüde geniş olarak ele almaktadır.

Coğrafyacı ve Arabist Miquel de çalışmalarını yalnızca Arap-İslâm coğrafyasının m.s. 11. yüzyılın yarısına kadar olan erken dönemi ile sınırlandırmış olsa da, dört ciltlik eseriyle muhteşem bir çalışma ortaya çıkarmıştır. Alanın bu büyük uzmanı, benim bugüne dek anlayamadığım bir sebepten dolayı, özellikle coğrafya alanında olmak üzere Arap-İslâm bilimlerinin gelişiminde, m.s. 11. yüzyıl ortalarında bir "kopma" ya da bir "dönüm noktası" olduğu düşüncesine varmıştır (Bkz. GAS X, 16). Bu sebeple yalnızca o zamana kadarki çalışmaları dikkate almıştır. Miquel, Arap dilinde yazılmış coğrafyayı kronolojik olarak ilk ciltte işlemiş, beşerî coğrafya ile ilgili konuları da sonraki üç ciltte değerlendirmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, Arapça kitaplarda m.s. 1050 yılına kadar hem idari açıdan hem de keşif tarihi açısından bu disiplinin ne denli yüksek bir seviyeye ulaştığını, daha önce hiç olmadığı kadar ayrıntılı şekilde gösterebilmiştir.¹¹ Miquel,

11 *Settimane di Studio del Centro di studi sull'alto medioevo* (Spoleto) 29/1983/153-174 adlı kitabında "La géographie arabe après l'an mil" başlığı altında, bazı eserlere dayanarak coğrafya tarihi açısından sonraki dönemlerin önemine değinmiş olsa

matematiksel coğrafya ve onun kartografi tarihini inceleyen dalı üzerinde durmamıştır. Yine de Kračkovskij'nin kitabı ve Miquel'in m.s. 1050 yılından sonra bunları göz ardı ederek her bir eser üzerine yaptığı araştırmalar, Avrupa'nın kendini teolojinin yardımcı disiplini olmaktan sıyrılmaya yaklaştığı 17. yüzyılın sonlarına kadar, Arap-İslâm kültür çevresinde beşerî coğrafyanın gelişiminin, keyfiyet ve kemmiyet anlamında oldukça başarılı bir yol izlediğini doğrulamak için yeterlidir. Ayrıca bu ilerleme, tarihi coğrafyada, klimatolojide, denizcilik coğrafyasında olduğu gibi, genel coğrafyada, fiziki coğrafyada, kentsel coğrafya ve topografyada, lügat coğrafyasında, bitki ve ulaşım coğrafyasında, kozmolojide ve istatistik biliminde, beşerî coğrafyanın hemen her dalında gözlemlenebilmektedir.

Arap-İslâm kültür çevresinde geliştirilen matematiksel coğrafya hakkında net bilgilerin yanı sıra, matematiksel ve jeodezik olarak 9. yüzyıldan 17. yüzyılın sonuna kadar edinilen bilgilerin Eski Dünya haritalarının temelini oluşturduğu gerçeğinin modern tarih biliminde yer almadığına yönelik gözlemlerimi tereddütsüzce ifade edebilirim. Yine bu Eski Dünya haritalarının kopyalarının, hatta bazen orijinallerinin bile, Avrupa'da yeni harita türlerinin oluşturulması amacıyla yapılan uyarlamalar, başka kopyalar ve şekillendirmeler için 12. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki dönem boyunca, şablon olarak kullanıldığı bilgisine değinilmediği de bu gözlemlerimin bir diğer sonucudur. Benden önce aynı görevi yürütmüş araştırmacılar, ölçülen koordinatlar temelinde hazırlanan, günümüzde kullanılan, bu gerçeğin anlaşılabilmesi için gerekli Arap-İslâm haritaları ile ilgili bilgiye sahip değillerdi.

Şu da belirtilmelidir ki, mevcut olan iki cilde Farsça ve Türkçe eserlerin de eklenmesi GAS'ın önceki ciltlerinden faydalanmış olanların dikkatini çekecektir. Her bir esere aşına olmam dolayısıyla, bu eserlerin Arap-İslâm coğrafyasının genel tasvirinin daha iyi yapılabilmesi için bir mozaik görevi üstlendiği ve mutlaka dikkate alınması gerektiği yönündeki görüşüm oldukça güçlendi.

Son olarak metnin tamamını okuyarak üzerinde birçok düzeltme yapan Sayın Dr. Eckhard Neubauer'e ve metni temize çekerek bibliyografyayı ve açıklamaları hazırlayan Sayın Dr. Gesine Yıldız'a en derin şükranlarımı sunuyorum. Daha öncekilerde olduğu gibi bu cildin ortaya çıkmasında da çok büyük katkılar sağlayan eşime kalbi teşekkürlerimi sunarım.

Frankfurt, Mart 2010

Fuat Sezgin

da, Arap-İslâm coğrafyasının devam eden gelişimi ile ilgili bilgileri, kendi araştırmaları neticesinde edinmemiş olması üzücüdür.

İSLÂM'DA MATEMATİKSEL COĞRAFYA VE
KARTOGRAFİ VE BATI'DAKİ DEVAMI

TARİHİ SUNUM

BÖLÜM I

FUAT SEZGİN

GESCHICHTE DES ARABISCHEN SCHRIFTTUMS'un
X. cildinin İngilizcesi
Tercüme edenler Guy Moore ve Geoff Sammon

2005

Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü
Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi
Frankfurt

ÖNSÖZ

İlgilenen okuyucular için, *Geschichte des arabischen Schrifttums*'un 10. ve 12. ciltlerinin İngilizce versiyonunun hazır olduğu bilgisini vermekten büyük memnuniyet duyuyorum. 11. cildin tercümesinin bu yıl içerisinde tamamlanacağını yürekten ümit ediyorum.

Bu iki ciltte gerçekleştirdiğimiz çalışma büyük ihtimalle, İslâm'da matematiksel coğrafya ve kartografi tarihini ve Batı'da nasıl devam ettirildiğini özet olarak açıklama girişimlerinin ilkidir.

Hâlihazırda, bu ciltlerin "Müellifler Bölümü" üzerinde çalışmaktayım. *Geschichte des arabischen Schrifttums*'un 13. cildini teşkil edecek bu bölümün yılsonundan önce baskıya gideceğini umuyorum. O dönemde birkaç bölümde farklı sebeplerle ele aldığım, portolan türü haritaların kökeni hususunda önceki ciltlerde de savunduğum düşüncenin bir özeti, bu cildin takdim bölümünde okuyucuyla buluşmaktadır. Ancak belirtmeliyim ki o zamanki düşüncem son beş yılda değişmeyip bilakis daha da güçlenmiştir.

Titiz ve başarılı çalışmalarından ötürü, şu anda 11. cildi tamamlamak için çalışmakta olan tercüme ekibine teşekkürlerimi sunuyorum. Birkaç kere yazmayı okuyarak gerekli düzeltmeleri yapan sevgili arkadaşım Eckhard Neubauer'e ve eşime özellikle teşekkür ediyorum. Bunların yanı sıra, Sayın Farid Benfeghoul ve Dr. Gesine Yıldız'a bilgisayarda yapılan dizgi işleri için teşekkürü borç bilirim.

Frankfurt, Mayıs 2005
Fuat Sezgin

TAKDİM

Geschichte des arabischen Schrifttums'un bazı okuyucuları ilk safhada hayal kırıklığına uğratabileceğini düşünüyorum. Bunun sebebi öncelikle, mevcut ciltlerin basımını bunca zaman bekledikten sonra, Arap-İslâm dünyasının beşerî coğrafya alanında kaydettiği ve Arap bilimcilerin araştırmalarında yeterli seviyede değindiği başarıları ele almadığını görmeleri; ikinci olarak ise, *İçindekiler* bölümündeki çoğu başlığın önceki ciltlerin konularıyla uyuşmadığını fark etmeleri olacaktır. Yine de sunduğum gerekçeleri değerlendiren okuyucuların hem neden böyle bir yol izlediği-mi hem de konunun önceki ciltlerden çok daha kapsamlı ele alınmasının niçin kaçınılmaz olduğunu anlayacaklarını umuyorum.

Matematiksel coğrafya ve kartografi tarihi, bilim tarihinin tek olduğu görüşünün savunulması için kullanılmaya müsait bir alandır. Arap-İslâm kültüründe matematik ve diğer bilimlerin tarihiyle ilgili çalışmalarında edindiğim, bilimsel gelişim tarihinin tam ortasından geçen temel bir akış olduğuna dair düşüncem, bu ciltler üzerinde çalışırken önemli ölçüde güçlendi. Böylesi bir inanış, ne deneme-yanılma yaklaşımlarına, ne de nicedir alıcı ve taklit edici bir tutum benimsemeye mecbur bırakılarak hor görülen bir kültürün yaptığı katkıların değerlendirilmesine yer bırakmaktadır. Bu inanışın ürünü bakış açısına göre bilim tarihinde Yunanlılar, tarihçilerin gözünde saygı ve hayranlık uyandıran istisnai bir konuma sahiptir. İnsanın entelektüel tarihi, şartların uygun olduğu bir dönemde tarih sahnesine çıkmalarından birkaç yüzyıl sonra, önceki medeniyetlerle ulaşılan bilgi seviyesini ilerletme ve kendi kuralları olan bağımsız disiplinlere dönüştürerek tanımlama ve genişletme rolünü onlara yüklemiştir. Aslına bakılırsa Yunanlılar, bu rolü birkaç yüzyıl boyunca şaşırtıcı bir yoğunluk [XII] ve yaratıcılıkla yerine getirmiştir, ancak bu faaliyetleri, kendi tarihlerinde yeterince açıklanan sebeplerle sonraki dönemlerde durma noktasına gelmiştir.

Kendi katkıları da olmakla beraber büyük ölçüde Bizans, Süryani, Pers ve Hint medeniyetlerinde gelişen bu bilimlerin yavaş sayılabilecek bir hızla benimsenmesini müteakip, aynı süreç kapsamında Araplar -daha doğrusu

Müslümanlar- ve onların yönetiminde yaşayan veya çalışan gayrimüslimler, farklı tarihi, coğrafi ve ekonomik şartlarda olsa da, 7. yüzyılda ortaya çıkarak Yunanlıların hakiki öğrencisinin kendileri olduğunu ispatlamışlardır. Hayatta kalmayı başaran Yunan eserlerinin çoğu oldukça kısa bir sürede Arapçaya tercüme edilmiştir. Yunanlılardan ve diğer medeniyetlerden devralınan bilimler, hızlı şekilde benimsenerek özümsemiş, bu süreçte siyasi ya da dini bir engelle karşılaşmamıştır. Mesela Yunanlıların Dünyanın yuvarlak olduğu görüşünü 8. yüzyılın başında herhangi bir dini direniş olmaksızın kabul eden Müslümanlar, Aristoteles'e tereddüt etmesizin "ilk öğretmen" (*el-muallimu'l-evvel*) unvanını vermiştir. Bu bilgiler ışığında, İslâm dünyasının 9. yüzyıl öncesinde ya da en geç 9. yüzyılın ortalarından itibaren bilimin neredeyse tüm alanlarında yaratıcı bir faaliyet içerisinde olduğu bilgisine şaşırılmamak gerekir. Daha sonra yüzyıllar boyunca devam eden bu faaliyetin bazı alanlarda 16. yüzyıla kadar devam etmiş olması muhtemeldir.

10. yüzyılda Arap İspanyasından İbranice ve Lâtince olarak yola çıkarak Avrupa'nın İspanya'nın dışında kalan bölgelerine ulaşan bu bilimler, daha sonra Bizans ve Yunan dillerine tercüme edilerek rotayı Bizans'a çevirdiler. 11. yüzyıldan itibaren, Araplara ait birçok eserin Yunan otoritelerinin imzasını taşıyan Yunanca versiyonlarını bulmak mümkündür. Batı Avrupa'da 12. yüzyılda yoğunlaşan ve kapsamı genişleyen bu tercüme faaliyeti 13., 14. ve hatta 15. yüzyılda Arapça eserlerin uzun bir süre asimile olmasına yol açtı. Avrupalıların kendilerine ait yaratıcı faaliyetlerinin başlaması, ancak 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Konuya bu açıdan bakıldığında Rönesans'ın güzel sanatlar alanında "klasik Eski Çağ'a dönüş" olarak algılanmasını anlamak mümkündür, ancak söz konusu olan bilim tarihi olunca bunun temelden yanlış ve talihsiz bir görüş olduğunu düşünmekteyim.

Arap bilimciler, Akdeniz ve Karadeniz'in kusursuz pan-kartografik tasvirlerinin [XIII] yapılması konusunda coğrafi tarihin uzun zamandır cevaplayamadığı, portolan haritalarının (1300 yılı civarında) beklenmedik bir şekilde ortaya çıkışı ve Avrupa kartografisinin bundan sonraki gelişimiyle ilgili problemin bir kerecik bile olsa benzer bakış açısıyla ele alınıp alınamayacağı hususunda hâlihazırda birkaç ipucu sunmuştur. Ancak bu ipuçları, konuya Avrupa merkezli bir bakış açısıyla yaklaşan kartografi tarihçilerinin fikrini değiştirmeyi başaramamıştır. Arap bilim araştırmalarının ilk evre ürünlerinden olan bu ipuçları, genellikle coğrafi tarihin Arap bilim dışı bakış açısıyla ele alındığı durumlarda, birkaç istisna hariç bilinmeden kalmış veyahut göz ardı edilmiş veya ciddiye alınmamıştır. Yine de, bu alanda öncülük eden eserlerin Arap-İslâm haritalarının sağlayabileceği destekten mahrum kaldığı belirtilmelidir. Ayrıca, el-Bîrûnî'nin (öl. 1048) matematiksel coğrafyayı kendi içinde bir disiplin haline getirdiği eserle-

rinin tanınması uzun zaman almıştır. Aslına bakılırsa bu çalışmalar, ancak 1939 yılında keşfedilerek 20. yüzyılın ikinci yarısında bir baskı ve İngilizce tercüme olarak araştırmacıların kullanımına açılmıştır.

Geschichte des arabischen Schrifttums kitabının Arap coğrafya bilimini ele alan cildini hazırlarken, bu bilim dalının Arap-İslâm dünyasındaki uygulamalarını, genel tarihini ve Batı’da ne şekilde devam ettirildiğini anlayabilmek ve kendi medeniyetinin haritalarında nasıl ifade edildiği ve Avrupa haritalarını nasıl etkilediği sorusunu cevaplayabilmek için, benden önceki Arap bilimcilerin, baba-oğul Jean-Jacques’ın ve sırasıyla Louis-Amélie Sédillot, Joseph-Toussaint Reinaud, Joachim Lelewel, Carlo Alfonso Nallino ve Carl Schoy’un övgüye değer matematiksel coğrafya eserlerinden istifade ettim. İncelediğim eserlerin beni derinlere çekmesine izin vererek gittikçe daha da büyüledim. Geldiğim noktada, o zamandan bugüne on beş yıl geçtiğini düşünürsek, şimdiye kadar elde ettiğim başarılarla yetinmem gerekiyor, zira şunu çok iyi anladım ki bu alanda yapılması gereken çalışmaları yalnızca bir kerte ilerletebildim. Bu iki ciltte bizi bekleyen konuların sabırsızlığıyla, bulgularıma ait sonuçları şu şekilde açıklayabilirim:

1. Evvela Yunanlılar ve daha sonra Arap-İslâm kültürü tarafından geliştirilerek 11. yüzyılın ilk yarısında bağımsız bir disiplin haline getirilen matematiksel coğrafya, burada 8. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıla kadar kesintisiz bir gelişim süreci geçirdi. Bu süreç içerisinde ortaya koyulan boylam [XIV] ve enlem dereceleri, haritalarda kullanılmaya devam etmiştir. Benim şahsi görüşüm, Arap-İslâm kültürünün başarılarını veya Arap bilimcilerin hâlihazırda sunmuş olduğu materyalleri dikkate almadan bu disiplinin doğru ve eksiksiz bir tarihinin yazılamayacağı yönündedir. Mevcut ciltler, bu girişimin ilk örneklerindedir.

2. Avrupa coğrafya bilimi, son yüz elli yıldır tartışılan ve Avrupa geleneğinin bakış açısıyla cevaplanamayan bir dizi soruyla karşı karşıyadır. Bu sorular ancak, Avrupa’ya komşu olan İslâm kültüründe 9. yüzyıldan beri yoğun şekilde kullanılan matematiksel coğrafya ve kartografi hesaba katılarak cevaplanabilir. Sorular arasında, portolan denilen haritaların ve bunların doğrusal ağının ilk kez ortaya çıkışı veya kökeni; 13. yüzyıldan itibaren Avrupa haritalarında boy göstermeye başlayan, makul doğrulukta olan ve gittikçe iyileşen Afrika çizimlerinin kökeni; üçgen şeklindeki Hint alt kıtasına ait hatasız kartografik çizimlerin hikmeti; ilk başlarda “ejder kuyruğu şeklinde” çizilirken sonradan neredeyse hatasız şekilde çizilmeye başlanan Güneydoğu Asya ve Madagaskar’ın nasıl haritaya geçirildiği yer almaktadır. Kısaca, bütün Hint Okyanusu’yla birlikte Asya konfigürasyonunun Rusya, Sibiryaya, Hazar Denizi gibi alt bölgeleriyle ve Asya’daki diğer kara içi suların orohidrolojik sistemleriyle birlikte çizilmesinden

ve Arabistan, Kızıldeniz, İran, İran Körfezi, Anadolu, Karadeniz ve Balkan Yarımadası'nın haritasının çıkarılmasından bahsediyoruz.

3. Arap-İslâm kartografisinin çeşitli gelişim safhalarına ait, günümüze ulaşan bazı örnekler haricinde çoğu kaybolan haritaların birçoğu, Arap-İslâm modelleri kopyalanıp üzerinde değişiklikler yapılmak suretiyle elde edilen ve günümüze ulaşan Avrupa kökenli haritalar kullanılarak yeniden oluşturulabilmektedir. Mesela devlet adamı Ebū'l-Ġāzī Bahādur Hān (öl. 1663) tarafından Tatarların soyağacı hakkında yazılan kitabın Fransızca tercümesiyle birlikte Hollanda'da 1726'da yayınlanan iki Kuzey Asya haritası, Philipp Johann von Strahlenberg'in girişimleriyle hazırlanan orijinal yerel haritaların tercüme edilmiş reproduksiyonlarını ihtiva etmektedir. Bu haritalardan biri büyük ihtimalle 13. yüzyıla, diğeriye 1550'li yıllara aittir (krş. 107, 130 numaralı haritalar). Alberto Cantino (krş. 191 numaralı harita) ve Nicolo di Canerio'nun (krş. 192 numaralı harita) imzasını taşıyan iki kusursuz Afrika tasviri büyük ihtimalle, Vasco de Gama'nın yolculuğu öncesinde İslâm dünyasından Portekiz'e gelen veya kâşifin dönerken beraberinde getirdiği bir modelin [XV] Portekizce veya İtalyanca versiyonundan başka bir şey değildir. Bölgenin tamamı için sonradan edinilen kartografik tarih anlayışına ters düşmekle birlikte, Portekizli denizcilerin Malakka'nın alınması sırasında ele geçirdiği "Cava kökenli" haritaların derhal Portekizceye tercüme edilerek bin bir övgüyle Lizbon'daki Kral II. Joao'ya gönderilmesinden açıkça anlaşıldığı üzere bu haritalar, Portekizlilerin Malay Yarımadası'nı ele geçirmesinden önce güney yarımkürede Arap-İslâm haritacılığının ürünü olan en güncel tasvirleri içermektedir. Bu haritalarda görülen Madagaskar ve Güneydoğu Asya takımadalarının kusursuza yakın şeklinin bu hali alması, tam olarak 19. yüzyılda mı olmuştur, yoksa 20. yüzyılı mı bulmuştur? Bilemiyorum.

14. yüzyıldan bu yana Avrupalı haritalarda şekli bazen iyi bazen kötü, hatta kimi haritalarda iki kere çizilen Hazar Denizi, yerel haritalarda kusursuz bir şekilde çizilmekteydi. Sonraki 200 yıl içinde değişim geçirerek doğu-batı uzunluğu 17° sünen bu tasvir, söz konusu haliyle kavunu andırır bir hal almıştır. Batlamyus'un (=Ptolemaios) *Coğrafya*'sına dayanan bu versiyon, 17. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmış, "gerçekçi" versiyon 300 yıllık yerel haritalardaki haliyle 17. yüzyılın sonu, 18. yüzyılın başına doğru yeniden ortaya çıkabilmiştir. Çürütülmesi zor argümanlar olduğunu düşünürsek, Hazar Denizi'nin yerel haritalarda bu kadar doğru çizilebilmesine bakarak, bu su kütesinin şeklinin Arap-İslâm medeniyetinde matematiksel olarak kaydedilmiş olabileceği varsayılmaz mı?

Bu safhada, Guillaume Delisle'nin 1724 yılında hazırladığı İran haritasından bahsetmeden geçemeyiz. Eğer Paris'teki stüdyosunda çalışan bu

Fransız saray haritacısı, 600 civarında yerin coğrafi konumuyla birlikte kıyı ve anakara hatlarının eşsiz doğruluğa sahip olduğu ispatlanmış bir İran haritası çizebiliyorsa, bu haritada bariz transkripsiyon ve tercüme izlerine rastlanıyorsa ve haritadaki koordinatların o dönemden günümüze ulaşan İran kökenli yeni coğrafi tablolaradaki verilerle örtüştüğü ispatlanıyorsa, o zaman bu haritanın İran'da son dönemde çizilmiş bir haritanın tercümesi olduğu düşünülemez mi? [XVI] Aksi takdirde, bir kartografin bu kadar uzak ve büyük bir ülkenin matematiksel kaydını bu derece doğru ve detaylı şekilde nasıl oluşturabileceğini sormamız gerekmektedir.

Aforizma kabilinden sayılabilecek bu argümanın takip edilmesini kolaylaştırmak amacıyla, Arap-İslâm kültüründe matematiksel coğrafya ve kartografinin gelişim süreciyle ilgili önemli bazı hususları sunmak isterim: 9. yüzyılın ilk üçte birlik bölümünde Halife el-Me'mün'un hizmetindeki coğrafyacı ve astronomlar tarafından hazırlanan ve yaklaşık 15 yıl önce gün ışığına çıkarılan Dünya haritası, İslâm'da bu bilimlerin tarihinin araştırılması için yeni bir teşvik niteliği taşımakta, bunun da ötesinde modern araştırmalar için belirli bir dayanak ve başlama noktası sunmaktadır. Halife, bilginlerini yeni bir Dünya haritası hazırlamakla ve Batlamyus'un *Coğrafya'sındaki* esaslarına ve kendi ölçüm ve gözlemlerine dayanan coğrafi bir eser kaleme almakla görevlendirmişti. Batlamyus'un *Coğrafya'sı*, büyük ihtimalle ne başlangıcında ne de o dönemde harita içermektedir. Öte yandan, bu bilginlerin Batlamyus'un Dünya anlayışına esas olan Marinos'un Dünya haritasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Batlamyus sonrası dönemde, Eski Çağ'ın sonlarına doğru edinilen bilgiler, Me'mün'un coğrafyacılarının kendi ölçüm ve gözlemleri ve son olarak Hipparchus'un hayalini kurduğu bilginler arası işbirliği sayesinde, Dünyanın şekli konusunda farklı ve çok daha iyi bir tasvirin ortaya çıkması için zemin hazırlanmıştır. Me'mün'un coğrafyacılarının hazırladığı orijinal Dünya haritası, büyük ihtimalle stereografik projeksiyona dayanmaktaydı. Orijinal haritanın kopyalarından çoğaltılarak hazırlandığı kesin olan 1340 tarihli versiyon küresel projeksiyona sahiptir (krş. 1a numaralı harita). Buna benzer bir projeksiyona yalnızca 16. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da hazırlanan Dünya haritalarında rastlanmaktadır. Haritayla birlikte günümüze ulaşan koordinat tablosunda yer alan 3000 kadar konum verisine göre tamamen yeniden oluşturulabilen bu harita (krş. 1b numaralı harita), gelecekte yapılacak kartografi tarihi araştırmaları için sağlam bir dayanak teşkil etmekte, bu bilimin İslâm kültüründe ve devamında nasıl geliştiği hakkında daha ayrıntılı bir değerlendirme sunmaktadır.

Bu Dünya haritası ve koordinat tablosu, en geç 12. yüzyılın ilk yarısında İspanya üzerinden Avrupa'ya gelmiştir. [XVII] Haritanın Avrupa'da dolaylı olarak yapılan en eski taklidi, Brunetto Latini'nin (yaklaşık 1265, krş. 55

numaralı harita) ansiklopedik çalışmalarında yer almaktadır. Benzeti ressamı, haritayı kopyalamış ancak belli ki yabancı dildeki yer adlarıyla fazla ilgilenmemiştir. Ayrıca, 15. yüzyılın ilk yarısında Alman-Avusturya dilinin konuşulduğu bölgede (krş. aşağıda s. 254) hazırlanmış ilginç bir koordinat tablosu taklidi daha bulduğuma inanmaktayım. Akdeniz'in uzunluğunun bu Dünya haritasında Batlamyus'a kıyasla 10° kadar azaltılarak 53°'e inmesi (ancak yine de fazla uzun olması) ve İslâm dünyasının o döneminde bile eski sayılan başka birtakım gerçekdışı ölçüler, 16. yüzyıla ve hatta Kuzey Asya'yı da dâhil edersek 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Avrupa kökenli Dünya haritalarında görülmeye devam etmiştir.

Marino Sanuto - Petrus Vesconte'ye ait Dünya haritası (yaklaşık 1320, krş. 56 numaralı harita) başta olmak üzere portolanların ortaya çıkışını, el-İdrîsî'nin Septe'den (Ceuta) gelişi sonrasında kendisine ev sahipliği yapan Normandiya Kralı Sicilyalı II. Roger için hazırladığı yuvarlak Dünya haritasıyla (1154, krş. 4, 5, 6 numaralı haritalar) ilişkilendiren bazı kartografi tarihçileri, el-İdrîsî'nin çalışmalarında "Batlamyus'un" Dünya haritasını esas aldığı gibi kaçınılmaz bir varsayıma ulaşmışlardır. Asya, Kızıldeniz ve Arap yarımadasının güney kıyılarının ve İran Körfezi'nin Portekizlilerin Hint Okyanusu haritalarındaki şeklini açıklamaya çalışan bazı araştırmacılar da benzer bir yol izleyerek bu haritaları doğrudan "Batlamyus'un" Dünya haritasıyla ilişkilendirmektedir. Yakın dönemde keşfedilen Me'mûn haritası, bu örneklerin tamamı ve özellikle Avrupa ile "Portekiz" kökenli Dünya haritalarında iki yüz yılı aşkın süredir görülebilen, Güneydoğu Asya'daki "Ejder Kuyruğu" adlı büyük yarımada için makul bir açıklama sunmaktadır.

Avrupa'ya bu kadar erken dönemde gelen tek şey Me'mûn haritası ve koordinat tablosu değildi. 12. yüzyılın ilk yarısında Yunanlılarca bilinen boylam-enlem derece hesaplamaları ile Arap-Müslüman astronomların kutup boylam-enlemini belirlemek için geliştirdiği bazı yöntemlerle birlikte, yeni elde edilmiş bazı koordinatlar da İspanya harici Avrupa'ya ulaşmıştır. Tüm bu bilgiler, Arapça astronomi kılavuzlarının İbrance ve Lâtince tercümelerinde yer almaktaydı. Bağdat ve Toledo (Tuleytula) arasında yapılan gözlemler sonucunda, Akdeniz'in uzunluğu Batlamyus'un *Coğrafya*'sına göre 18° 30' azaltılarak takribi 44° 30'ya indirilmiş, başlangıç meridyeni Toledo'dan 28° 30' kaydırılarak Atlantik'e gelmiştir. Bu değişikliklere yol açan gözlemlerin sonuçları [XVIII] da 12. yüzyıldan beri Avrupa'da bilinmekteydi. Roger Bacon'ın batıya kaydırılan başlangıç meridyeninden (*occidens verum*) *Opus maius*'unda bahsettiğinden beri, bu meridyenle ilgili bilgiler, kaynağı değişiklik gösteren Arap modellerinden derlenen heterojen verilerle hazırlanan birçok coğrafi tabloda bulunabilmektedir.